ALTERNATOR
Misliti znanost.

Novi grofje Celjski in dvorec Novo Celje

3. 10. 2024

Number: 23/2024

Author:

- Polona Vidmar

Dvorec Novo Celje, foto: Jure Kravanja, © Zavod za fotografsko terapijo

Usode slovenskih gradov in dvorcev so le redko zgodbe s srečnim koncem. Od utrjenih postojank, opuščenih pred stoletji, so ostale razvaline, tudi od dvorcev, ki jih je plemstvo v varnejših obdobjih gradilo kot središča svojih gospostev in podeželske rezidence za zabavo, so po desetletjih razprodaj, pustošenja, zanemarjanja in neprimerne rabe v večini primerov ostali le zidovi. Iskanje sledi za izgubljeno opremo je dolgotrajno in uspešno samo v primeru ohranjenih zapisov in predvojnih fotografij. Iz dvorca Novo Celje, enega najrazkošnejših baročnih dvorcev na Slovenskem, ki ga obravnava nova publikacija v zbirki *Opera Instituti artis Historiae* (https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/view/2124/8676/2338) , so nekdanji lastniki v letih 1920 in 1930 odpeljali velik del opreme, povsem pa so ga izpraznili, ko so ga leta 1930 prezidali v psihiatrično bolnišnico Dravske banovine. Proučevanje poti novoceljskih umetnin v zasebne in javne zbirke je plodnejše zaradi različnih srečnih okoliščin, ki jih drugi gradovi in dvorci niso bili deležni.

V štiridesetih letih 19. stoletja je tedanji lastnik Jožef Ludvik Hausmann kot upravitelja svojih posesti zaposlil vsestransko izobraženega in nadarjenega doktorja filozofije Venčeslava Jurija Dunderja (1800–1872), uspešnega knjigotržca, založnika, pisatelja, pisca o slovanski književnosti, prevajalca, častnika in strokovnjaka za pridelavo svile. V pričakovanju Hausmannovega finančnega zloma je Dunder leta 1847 objavil prvo monografijo o Novem Celju s pomenljivim naslovom *Štajerski raj* (https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/JA5S6RNZ27A5MQGDS6VFZBGHXCC4U6XL) , s katero je skušal privabiti premožne kupce. Dunder je pretiraval pri opisu velikosti zemljišč in donosnosti Hausmannovega gospodarstva, zlasti svilogojstva, v monografijo pa je vključil tudi opise dvorca, ki predstavljajo Novo Celje kot najveličastnejše plemiško poslopje celotnega savinjskega območja, enega najlepših dvorcev v monarhiji in najlepše poslopje vseh gospostev v Notranji Avstriji. Dunder naj bi bil tudi mentor domnevno prve slovenske pesnice Fanny

Hausmann (https://srl.si/sql_pdf/SRL_2010_4_5.pdf) . Zlasti pomembnih je 24 litografij, vključenih v tako imenovano elitno izdajo *Štajerskega raja*. Druga srečna okoliščina za proučevanje nekdanje opreme dvorca Novo Celje so družinska kronika in dnevniški zapisi, opremljeni s fotografijami in risbami, ki jih je napisala grofica Eleonore Bardeau, rojena stara grofica Salm-Reifferscheidt-Krautheim (1901–1976), ki je otroštvo preživela v Novem Celju. Grofica Bardeau je bila nadarjena kronistka, ki je življenje v dvorcu v drugi polovici 19. in prvih desetletjih 20. stoletja opisala iz družinske perspektive, po spominu in pripovedovanju prednikov. Za proučevanje nekdanje opreme je bistvena tudi korespondenca med zadnjim zasebnim lastnikom baronom Davorinom Turkovićem in banovinskim konservatorjem Francetom Steletom. Stele se je vključil, ker je Turković iz dvorca ob opremi štirih sob, navedeni v kupoprodajni pogodbi, protipravno odpeljal še kipe in sliko iz grajske kapele. Dokumentacija o Steletovem posredovanju nudi odličen vpogled v to, kar se je dogajalo z umetnostno dediščino slovenskih gradov in dvorcev okrog leta 1930, in v prizadevanje konservatorske službe, da bi kar največ umetnin prešlo v slovenske muzeje.

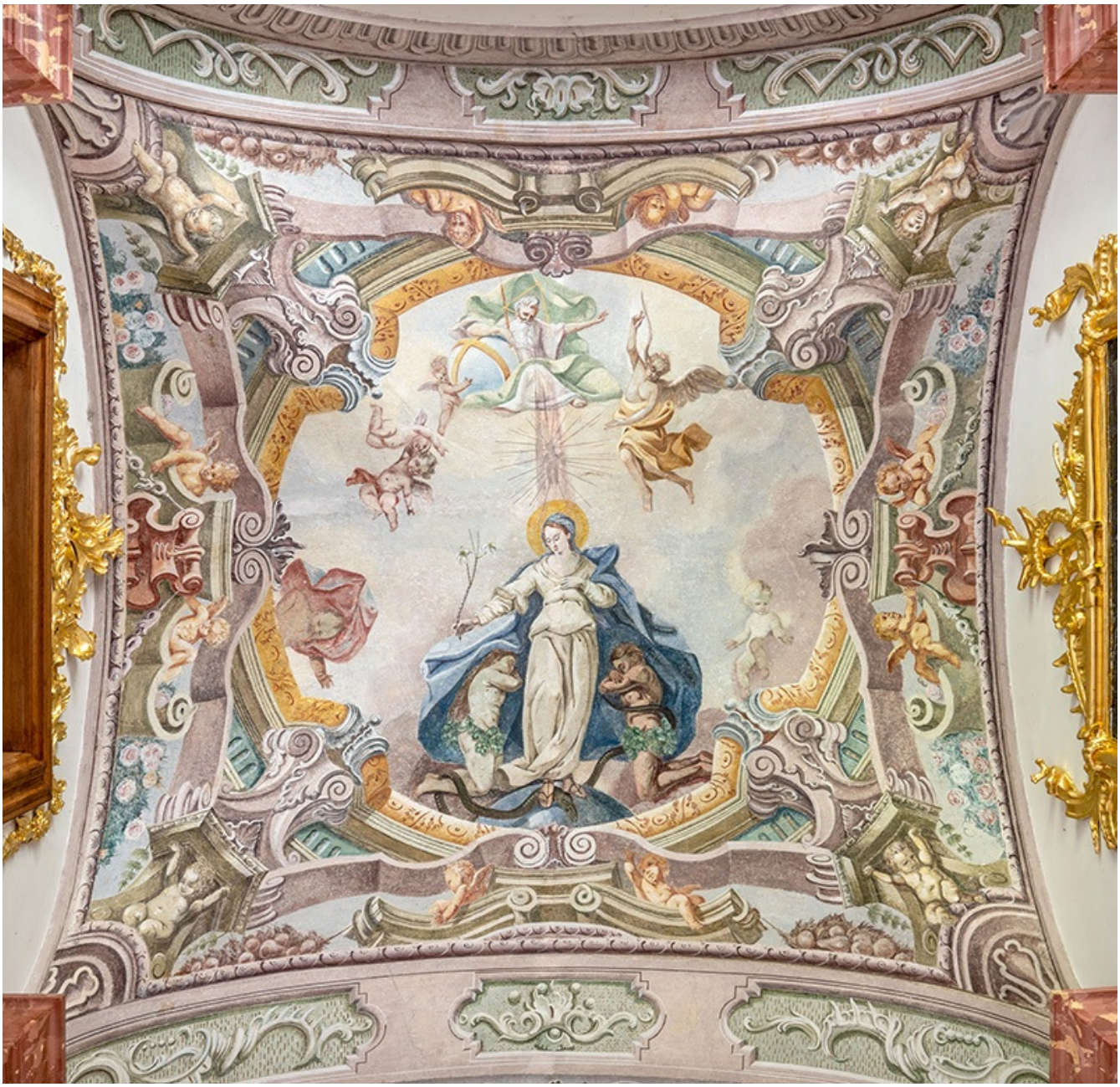
Naslednja srečna okoliščina za proučevanje arhitekture in opreme dvorca Novo Celje sta neizmerni ambicioznost in razsipnost naročnika Antona grofa Gaisrucka (1712–1761). Grofu, izhajajočem iz razmeroma skromnega koroškega okolja, je do nakupa ostankov nekdanje velike celjske gospoščine od vladarice Marije Terezije leta 1750 uspelo s porokama in nakupi pridobiti urad Neunkirchen am Steinfeld v Spodnji Avstriji in gospostvo Turnišče pri Ptuju, pozneje pa je kupil tudi gospostvo Freyspurg s svobodno hišo v Radgoni, združena gospostva Farrach, Eppenstein in Weißenthurn v Zgornji dolini Mure, gospostvo Liebenau v predmestju Gradca in nekaj manjših posesti v bližini Celja. Svoje velikopotezne graditeljske načrte je udejanjil šele po nakupu gospostva Plumberk leta 1756 in prezidavi starega plumberškega dvorca v razkošno Novo Celje. Gaisruckovo ambicioznost razbiramo iz napisov v kapeli sv. Florijana, ki jo je dal leta 1753 zgraditi za delavce steklarne, ustanovljene na gozdnatem območju Svetine v Svetlem Dolu, ter v kapeli dvorca Novo Celje. Napis v kapeli sv. Florijana Gaisrucka opredeljuje kot moža, ki je po svoji volji spremenil vse, kar je videl, še povednejša pa sta napisa v novoceljski kapeli, s katerima se je razglasil za novega grofa Celjskega. Začetek prezidav dvorca Plumberk v Novo Celje je namreč sovpadel s tristoletnico smrti zadnjega grofa Celjskega Ulrika II., po napisu sodeč pa je Gaisruck zmotno menil, da je bil z grofi Celjskimi (po sestrah Lindeških) sorodstveno povezan, ob tem pa naj bi za prezidavo uporabil tudi kamenje starega Celjskega gradu. Na novi sedež gospostva so prenesli vse upravne, politične in gospodarske funkcije, ki so bile nekoč vezane na Celjski grad. Gaisruckova ambicioznost, zanimanje za zgodovino in želja, da se predstavi kot vredni naslednik grofov Celjskih, so v Novem Celju v pičlih petih letih, to je od nakupa aprila 1756 do Gaisruckove smrti februarja 1761, vodili do zaposlitve najboljšega arhitekta, umetnikov in mojstrov, ki so bili na razpolago na Štajerskem in v sosednjih deželah. Ohranjena ni nobena pogodba med naročnikom in mojstri, zato pa o stroških gradnje pričajo stotine zadolžnic, s katerimi si je Gaisruck izposojal denar od predstavnikov vseh družbenih slojev, od plemičev do služabnikov. Finančni položaj se je še zaostril, potem ko je Anton grof Gaisruck 25. januarja 1761 z oporoko ustanovil fidejkomis, to je neodtujljivo rodbinsko posest, ki jo je namenil bratu Janezu Karlu (1714–1770) in po njem najstarejšemu moškemu potomcu vsakokratnega lastnika fidejkomisa. Zavedanje o prezadolženosti je razvidno iz člena, s katerim je Anton grof Gaisruck samo gospostvo Novo Celje opredelil kot fidejkomisno, vse druge posesti pa so dediči smeli prodati, na primer za poplačilo dolgov. Nad fidejkomisnim premoženjem so bdeli deželni uradniki, ki so morali poskrbeti, da fidejkomisi niso bili pretirano zadolženi. Za kuratorja Gaisruckovega fidejkomisnega premoženja je bil imenovan dr. Ludvik Karel plemeniti Perschon, štajerska deželna vlada pa je za presojo večjih investicij dodelila po dva komisarja. Zaradi slabega finančnega stanja so se uradniki kmalu po Antonovi smrti začeli ukvarjati z novoceljskim fidejkomisom. Napisali so vrsto dokumentov, ki so bistvenega pomena za proučevanje gradnje in opremljanja Novega Celja. Zahvaljujoč marljivosti uradnikov, je gradnja Novega Celja ena od najbolje dokumentiranih posvetnih gradenj iz sredine 18. stoletja na Slovenskem, ki ob navedbah udeleženih mojstrov in umetnikov nudi tudi vpogled v potek gradnje in plačila sodelujočim. Iz dokumentov je razvidno, da je dela vodil novoceljski upravitelj Jožef Danijel Novak, ki ga je Anton grof Gaisruck v oporoki zadolžil, da kljub pomanjkljivostim ljubeče in zvesto skrbi za novoceljske stavbe, kurator Perschon pa je menil, da je Novak zasvojen z gradnjami. Ohranjene pobotnice umetnikov in mojstrov pričajo, da je bil Novak zadolžen za izplačila, so pa tudi vir podatkov o tem, kdo je deloval v dvorcu.

Načrte za prezidavo dvorca Plumberk v dvorec Novo Celje je pripravil kranjski deželni stavbni mojster Matija Persky (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi415827/) (1716–1761), ki se je leta 1747 preselil iz Spodnje Avstrije v Ljubljano. Po njegovih načrtih so v času Janeza Karla grofa Gaisrucka tudi nekdanjo konjušnico prezidali v veliko gospodarsko poslopje. Pri obeh stavbah je uspel popolnoma prikriti predhodne gradbene faze in ustvariti vtis novogradnje. Pred pridobitvijo Gaisruckovega naročila je Persky načrtoval in izvedel številne prezidave in novogradnje mestnih palač in podeželskih rezidenc, ki so bile v lasti kranjskega plemstva, naročila pa je dobival tudi od ljubljanske nadškofije in kranjskih samostanov. Na izbor kranjskega deželnega stavbnega mojstra in ne katerega od njegovih štajerskih kolegov je morda vplivala prezidava knezoškofijske rezidence in gradnja nove cerkve v bližnjem Gornjem Gradu, verjetno pa je Persky naročnika prepričal tudi s svojo dunajsko izobrazbo in izkušnjami. Po arhitektovi smrti je gradnjo v Novem Celju vodil kranjski deželni stavbni mojster Lovrenc Prager (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi454801/) (ok. 1720–1791), ki je v Ljubljano prav tako prišel iz Spodnje Avstrije. V šestdesetih letih 18. stoletja so vključili tudi štajerskega deželnega stavbnega mojstra Josefa Hueberja (https://www.deutsche-biographie.de/pnd123119022.html#ndbcontent) (1715–1787), ki se je v Gradec priselil z Dunaja in je pripravil načrte za severni zunanji porton dvorca Novo Celje.

V bavarskem štukaterskem središču rojeni štukater Jožef Gebhard (1703–1798), ki je leta 1746 pridobil obrtno dovoljenje v Ljubljani, je s štukaturo opremil novoceljsko dvorano, stopnišče in kapelo. Verjetno je izdelal tudi štukature v nekaterih sobah gosposkega nadstropja in na stropu stopnišča, vendar so bile te uničene zaradi povešenja stropov kot posledice rabe vlažnega lesa zaradi priganjanja naročnika Antona grofa Gaisrucka. Gebhard je izdelal tudi razkošno oltarno arhitekturo iz štukmarmorja, uničeno med prezidavo kapele med drugo svetovno vojno. Štukater Thomas Finsterwalder

(1703–1772), Gebhardov svak, je leta 1763 v Novo Celje prišel neposredno iz Wessobrunna. S štukaturo je opremil strop stopnišča, strope petih sob ob slavnostni dvorani in strop oratorija.

Slikarji so bili večinoma s Štajerske. Graški slikar in pozlatar Franz Josef Reich (?–1789) je pozlatil Gebhardove štukature v dvorani in kapeli dvorca Novo Celje. Za Antona grofa Gaisrucka je delal tudi Reichov vrstnik iz graške slikarske bratovščine Johann Franz Petumfill (1729–ok. 1778), vendar v Novem Celju njegovih del ne zasledimo. Veliko dela pa je imel priljubljeni freskant Anton Jožef Lerchinger (https://biografski-sb.si/?page_id=5447) (ok. 1720–po 1787) iz Rogatca, ki je na strop kapele naslikal upodobitvi Marijinega vnebovzetja in Brezmadežne. Slednja vključuje motive Marije Zavetnice s plaščem, Svete trojice in Kristusovega učlovečenja. Najverjetneje je poslikal tudi strop dvorane, ki ni ohranjen. Lerchinger je v tehniki olje na platnu naslikal tudi razsežne slikane tapete, s katerimi so opremili štiri najlepše in največje sobe ob slavnostni dvorani. Velike krajine s pristanišči, lovskimi in vojaškimi prizori so ponazarjale štiri elemente. Medtem ko je Janez Karel grof Gaisruck leta 1764 za šest družinskih portretov v slavnostni dvorani zaposlil koroškega deželnega slikarja Josefa Cassiana Gasserja (ok. 1730– po 1780), je njegov sin Vincenc grof Gaisruck (1754– 1832) ob zamenjavi svojega otroškega portreta z odraslim leta 1812 najel slikarja Johanna Vinzenza Lederwascha (1755–1827) iz Tamswega. Portreti so odličen dokument prehoda iz absolutističnega obdobja v razsvetljensko, zlasti zanimivi pa so zaradi upodobljenih knjig, ki dokumentirajo zanimanja in službe portretirancev.

Anton Jožef Lerchinger: Brezmadežna v kapeli dvorca Novo Celje, foto: Andrej Furlan, © ZRC SAZU, UIFS

Posebej srečno roko so imeli Gaisrucki pri izbiri kiparja Veita Königerja (https://www.deutsche-biographie.de/sfz43821.html) (1729–1792), rojenega na Južnem Tirolskem, ki se je v Gradec priselil z Dunaja. Izklesal je monumentalna kamnita kipa Herakleja pred glavnim portalom, s katerima se je želel Anton grof Gaisruck gostom predstaviti kot junak, ki je premagal nemejskega leva in lernajsko Hidro, v prenesenem pomenu pa kot mož, ki se je v

družbi vzpel z lastnimi napori in dosežki. Königer je Gaisrucka z odličnimi kipi Brezmadežne, sv. Janeza Nepomuka in sv. Frančiška Ksaverija gostom predstavil tudi kot gorečega častilca Brezmadežne, z elegantnimi upodobitvami nimf na stopnišču pa kot moža, ki v družbi nimf uživa v naravnih lepotah svoje podeželske rezidence. Lerchingerjevo delo so bili tudi oltarna ornamentika in svečniki, rezbarjena okvirja za oratorijski okni ter svečniki v dvorani.

Veit Königer: figuri Herakleja ob glavnem portalu dvorca Novo Celje, foto: Andrej Furlan, © ZRC SAZU, UIFS

Izjemna ohranjenost virov omogoča pregled nad mojstri, ki v večini sorodnih stavb ostajajo anonimni. Graški ključavničarski mojster Gallus Johann Tizeck je na primer skoval odlično rokokojsko kovano mrežo, ki so jo pozlatili in vstavili v glavni portal dvorca. Graški pečarski mojster Johann Thalhammer je izdelal bogato modelirane in s pozlačenimi rokokojskimi ornamenti okrašene peči za štiri prostore gosposkega nadstropja. Celjski mizarski mojster Mihael Formacher, ki je dvorec opremil s stavbnim pohištvom, je verjetno izdelal tudi nekatere kose baročnega pohištva. Ohranjeni seznami izplačil in pobotnice razkrivajo, da so pri Gaisruckovem monumentalnem projektu sodelovali tudi številni celjski, žalski in okoliški zidarji, tesarji, kovači, steklarji, pečarji, kamnoseki, lastniki opekarn, prevozniki in drugi.

Razsipnost, dolgovi in neskončni spisi finančnih uradnikov so odlični za raziskovalce, manj navdušujoči pa so bili za lastnike dvorca, ki so se morali spopasti z dolgovi. Njihovi zapuščinski inventarji pričajo, da so bili številni prostori še desetletja neopremljeni, med njimi celo štiri najimenitnejše sobe ob slavnostni dvorani. Šele knezi in stari grofje Salm-Reifferscheidt-Krautheimi in Dycki, ki so Novo Celje kupili v letih 1849 oziroma 1854, so v dvorec vnesli tradicionalno plemiško življenje, kakor je bilo načrtovano v času gradnje. Ob prodaji v letih 1919 in 1920 so del opreme prodali, del prepustili kupcu baronu Turkoviću, del pa odpeljali v hišo v Slovenski Bistrici, od koder je prišla v bivališča dedičev Jurija starega grofa Salm-Reifferscheidt-Krautheima. Turković je Lerchingerjeve tapete po letu 1930 skušal prodati za opremo monumentalnih stavb, ki so jih takrat gradili v Savski banovini, vendar mu je uspelo prodati samo tiste iz Ognjene sobe, ki so jih kupili za Banske dvore v Zagrebu, druge pa so ostale v Turkovićevi vili v Zagrebu in dvorcu Kutjevo. Ohranjenih je več, kot smo domnevali, saj se občasno pojavljajo na umetnostnem trgu. S posredovanjem konservatorja Franceta Steleta so bile v Narodni muzej Slovenije prenesene tapete s kitajskimi motivi in kovana mreža s portala, Narodna galerija pa je pridobila donatorja za nakup treh kipov iz novoceljske kapele. V Narodni muzej so bile iz dvorca odpeljane tudi lončene peči ter osem Königerjevih nimf z novoceljskega stopnišča. Na muzejsko stopnišče jih je umestil arhitekt Jože Plečnik (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi432634/) .

Po spremembah lastništva in namembnosti v 20. stoletju je dvorec Novo Celje prazen. Ostanke imenitne prvotne opreme lahko ob štukaturi v štirih prostorih gosposkega nadstropja in v oratoriju občudujemo še v dvorani, rekonstruirani kapeli in na stopnišču. Prostori oživijo samo ob razstavah sodobne umetnosti v poletnih mesecih, ki so jih na pobudo mag. Alenke Domjan uvedli leta 2013. Ustvarjalci so problematizirali preteklost in sedanjost, svetlobo in temo, fantastiko in geometrijo, živo in neživo, prostor, telo in medij v prehajanju, največkrat problematizirani vidik pa je bil dialog med vrednotenjem kulturne dediščine na eni in žive umetniške ustvarjalnosti na drugi strani. Oživitev dvorca v času razstav vzbuja upanje, da se bodo obnovitvena dela nadaljevala in da bodo v stavbi zaživele vsebine, skladne z najambicioznejšo baročno stavbo

Savinjske doline.

https://www.alternator.science/en/long/novi-grofje-celjski-in-dvorec-novo-celje/